

A vilárendszer-elmélet forrásairól

Nagy jelentőségű elmélettörténeti fejlemény volt, amikor a Második Világháború után társadalomtudósok csoportjai szembehelyezkedtek az unilineáris stádiumelméletek¹ nyugati hegemoniájával. Vizsgálatuk középpontjába vonták a globális kapitalista világ *rendszerű egységét* és belső törvényszerűségeit, többek között a függőségi viszonyokat és a differenciáló hatásokat. Ez a fejlemény egyáltalán nem véletlenül következett be, nem olyan váratlanul pattant ki a fejükből, mint Héphaisztosz ütése nyomán Zeuszéból Pallasz Athénéé. Ebben az időszakban a tőkés centrumok határozottan erőt és tért veszítettek, alternatívák születtek velük szemben. Napirendre tűzte világunk működésének holisztikus vizsgálatát a Szovjetunió (természetesen ellentmondásokat is hordozó, de gyors, a harmincas években is válságmentes) fejlődése és világháborús sikerei, a kínai fordulat, Kelet-Közép-Európa népi demokratikus irányú fejlődése, valamint – nem utolsósorban, és az előbbiektől nem függetlenül – a gyarmatok függetlenségi harcának eredményei.²

Immanuel Wallerstein, miközben hangsúlyozza, hogy minden gondolatnak, minden irányzatnak meg lehet találni az előzményeit a történelemben, alapjában véve az ötvenes-hatvanas évek történeti vitáihoz köti a vilárendszer-elmélet geneziséjét. Ezek: 1. harmadik világbeli tudósok nézetcsereje a centrum–periféria viszonyról, az „egyenlőtlen cseréről” és a „dependencia-elméletéről”. 2. A Szovjetunióban és Európában folytatott vita a Marx által elemzett ázsiai termelési módról. 3. A Maurice Dobb és Paul Sweezy nevével fémjelvezhető összecsapás az elmaradottság belső és külső tényezőinek jelentőségéről. 4. A francia *Annales* csoport és Fernand Braudel hatása, melyek nyomán megerősödött a meggyőződés az angolszász szakirodalomban a minden társadalmi szférára (gazdaságra, társadalomra) kiterjedő vizsgálat módszertani jelentőségéről, mégpedig a történetírás leíró, eseménytörténeti formája ellenében (Wallerstein 2010, 35–43). (Ahol külön nem jelölöm, a hivatkozott oldalszámok mindig Wallerstein e művére vonatkoznak.)

Ezen túlmenően Wallerstein a vilárendszer-elméletet „új elméleti perspektívának” nevezi, mely a hetvenes években jelent meg. Igaz, hozzáteszi: „Az elmélet bizonyos fogalmai régóta használatosak, míg mások újak voltak” (15). Másutt ezt írja: „A korábbi standard elemzési keret, a nemzetállam helyett most egy új keret, a »vilárendszer« vált kiindulóponttá” (44).

Wallerstein tehát lényegében véve, vagy szinte új történeti-társadalmi tudományos diszciplínaként határozza meg a világrendszer-szemléletet. Semmi esetre sem szeretném kisebbiteni azt a fontos érdemet, mellyel a világrendszer-elmélet hozzájárult a történeti-társadalmi és holisztikus szemlélet terjesztéséhez, a mai globális kapitalizmus egységes rendszerként való értelmezéséhez az elmúlt 40 év folyamán. Ugyanakkor hangsúlyozni akarom, hogy az elméleti folyamatosság és megszakított-ság tekintetében én más arányokat látok, függetlenül attól, hogy a világrendszer-elmélet képviselői hogyan értékelik az elméleti előzményeket, illetve mennyire vállalják azokat.

Az igazság ugyanis szerintem az, hogy a Marx és Engels által kidolgozott kapitalizmuselmélet már egyértelműen és világosan „világrendszer-elmélet” volt. Egyrészt, módszertanilag a történeti hosszú távú tendenciákra, a „strukturális időkre” koncentrált (mint Braudel *longue durée* koncepciója, melyre Wallerstein hivatkozik).³ Másodszor, a gazdasági folyamatokat széles társadalmi és kulturális (mai divatos kifejezéssel kulturális antropológiai) összefüggésében elemezte és ezek alapján vont le általános következtetéseket, akárcsak az ugyancsak hivatkozott *Annales*-iskola és követői – gondoljunk pl. Marxnak az indiai viszonyokról írt tanulmányaira. Harmadszor, és talán ez a legfontosabb: már Marxnál és Engelsnél „a »világrendszer« vált kiindulóponttá”, még ha nem is ezt a terminológiát használták. Ez utóbbi állításomat konkrét elemzéseikkel, tőlük vett idézetekkel támasztom alá.

Az elméletileg legáltalánosabb, legfilozofikusabb megfogalmazás talán a *Grundriss*-ben szerepel. Itt Marx az árucseré logikai és történeti lépcsőfokait tárgyalja a feleslegek egyszerű cseréjétől a rendszeres árucserén keresztül az állami keretekig, majd a „nemzetközi viszonyokig”, mely alatt Marx az akkori terminológiának megfelelően elsősorban a nemzetközi kereskedelmet érti. E négy lépcsővel azonban nem zárul le a (logikai) sor. „A világgpiac jelenti a lezárást, amelyben a termelés mint totalitás van tételezve és éppígy mint mindegyik mozzanata; *ebben azonban egyszerűsmind az összes ellentmondások folyamatba lépnek. A világgpiac azután megint éppígy az előfeltétele és hordozója az egésznek*” (Marx 1972b, II:135, kiemelés tőlem – F. P.). A szöveg világosan bizonyítja, hogy a formállogikai sorrendben utolsó helyre került „világgpiac”, egyáltalán nem az utolsó, hanem „előfeltétel”, legalábbis a kapitalista áruterelés tekintetében. Világgpiacon persze nem azt értette Marx, mint amit ma értünk alatta, hanem a világgpiaci termelés és munkamegosztás összességét, amelynek keretében világméretű tökefelhalmozás zajlik. A világgpiac nála a termelési (tulajdoni és osztály-) viszonyok globális összessége.

Hogy ez utóbbi nem belemagyarázás, azt bizonyítsák további idézetek! A kapitalizmus genezisében valóban előfeltétel-e a marxí értelemben vett világgpiac? A modern világrendszer-elmélet ugyan nagy hangsúlyt fektet annak bizonyítására, hogy a kapitalizmus genezise hosszú távú nemzetköziesedési folyamatokhoz kapcsolódik. Ahogy Wallerstein

fogalmazza: „a hosszú tizenhatodik század, amely során a kapitalista világ gazdaság formájában a modern világrendszer létrejött” (11). És mit olvashatunk Marxnál? „A XVI. és részben még a XVII. században is a kereskedelem hirtelen tágulása s egy új világpiac megteremtése döntő befolyást gyakorolt a régi termelési mód pusztulására [...] Maga a világpiac a bázisa ennek a termelési módnak” (Marx 1978, III:314). Tehát a kapitalista termelési mód Marxnál is – lényegét tekintve – mint világrendszer van tételezve. Most nem részletezhetjük azt, hogy a nemzetközi méretekben értelmezett termelési mód fogalom mennyire azonosítható a wallersteini világrendszerrel, de az azért világos, hogy a marxi világpiac és a wallersteini világ gazdaság fogalom sok tekintetben egybehajlik.⁴ Azal sem tudunk részletesebben foglalkozni, csak felvillantjuk, hogy Marx nem áll meg a nemzetköziesedés mozzanatánál, mint egyetlen mozgató tényezőnél, hanem egyidejűleg a kapitalista termelési mód belső hajtóerőiből (pl. ipari expanzióból) is magyarázza a világpiac folyamatos tágulását, tehát felmutatja a folyamat kettős dialektikáját is (Marx 1978, III:314). Ez a második mozzanat a világrendszer szemléletben gyakran elhomályosul.⁵ S vegyünk még egy fontos idézetet, mely egyszerre mutatja fel és hangsúlyozza a totalitást, az egységet, a világméretet, egyben a nemzeti és a világléptékű kölcsönös, de aszimmetrikus meghatározottságot: „Az ipari tőkés előtt mindig a világpiac áll, saját költségárait nemcsak hazája, hanem az egész világ piaci áraival hasonlítja össze és kell állandóan összehasonlítani” (Marx 1978, III:317). Hol volt még a világpiac egységesülése a maihoz képest, s Marx már látta a világpiaci árat, sőt termelési árat!

Nézzünk még olyan rövid idézeteket, melyek a világrendszer-szemlélet leggyakrabban hangoztatott, legfontosabb gondolataihoz kapcsolhatók, azok szellemi előzményének tekinthetők!

Rendkívül fontos elem a *világgazdaság (és a világbirodalmak) egységes mozgástörvényeinek hangsúlyozása* Wallersteinnél és a világrendszer-iskola más követőinél. A Kommunista Kialtványban ugyanerről ez áll: „A burzsoázia a világpiac kiaknázása által valamennyi ország termelését és fogyasztását kozmopolitává formálta. A reakció sok nagy bánatára kihúzta az ipar lába alól a nemzeti talajt. Az ősi nemzeti iparok elpusztultak és napról napra pusztulnak. Új iparok szorítják ki őket [...], amelyeknek gyártmányait nemcsak magában az országban, hanem a világ minden részén fogyasztják [...] (A burzsoázia – F. P.) minden nemzetet rákényszerít, hogy, hacsak nem akarnak tönkremenni, elsajátítsák a burzsoázia termelési módját; rákényszeríti őket, hogy meghonosítsák maguknál az úgynevezett civilizációt, azaz váljanak burzsoává. Egyszóval: a burzsoázia a saját képmására formált világot teremt magának” (Marx 1848). 160 év múltán a máról (is) szól ez az értékelés! Marx egyik Engelshez írt levelében pedig ezt olvashatjuk: „A polgári társadalom tulajdonképpeni feladata, hogy létrehozza, legalábbis körvonalalaiban a világpiacot és egy ennek bázisán nyugvó termelést” (Marx 1972a, 339). Még elméletibb

általánosításban ezt írta a világgazdasági törvények egységeségéről: „A tőke centralizációjának romboló hatása a világgazdaságra csupán óriási arányokban fedi fel a politikai gazdaságtan azon organikus belső törvényeit, amelyek ma minden civilizált városban hatnak” (Marx 1964, 213–214). A világgazdaság-elmélet nagy hangsúlyt fektet az *egyenlőtlen csere* mozzanatára, az értéktöbbletek nemzetközi lecsapolására. Az egyenlőtlen csereéről ez olvasható *A tőke* III. kötetében, egy hosszabb elemzést követően: „A kedvezőbb helyzetben lévő ország a csereben több munkát kap vissza kevesebb munkáért, ámbar ezt a különbséget, ezt a többletet, mint egyáltalán a tőke és a munka közötti csereénél, egy bizonyos osztály zsebeli be” (Marx 1978, III:227). *A filozófia nyomorában* pedig ez áll: „Ma is van néhány iparág, amely valamennyi felett uralkodik, és leginkább ebben az iparágban tevékenykedő népeknek biztosítja az uralmat a világgazdaságon.” Majd hozzáteszi: „Ha a szabadkereskedelem hívei nem tudják megérteni, hogy hogyan gazdagodhat meg egy ország a másik rovására, nem csodálkozhatunk azon, hogy ugyanezek az urak még kevésbé akarják megérteni, hogyan gazdagodhat meg egy adott országon belül egyik osztály a másik rovására” (Marx 1952, 193–194).

Bár a világgazdaság koncepció képviselői a *közvetlen tőkebefektetések jövedelemlecsapoló hatását* kevésbé állítják előtérbe, mint ahogy ez a marx szövegekben szerepel, azért ezt is figyelembe vesszük. Wallerstein például most tárgyalt írásában hangsúlyozza a „nyerészkedést”, „a tőke vég nélküli felhalmozását”, s hogy „a tőkésnek a lehető legnagyobb profitot akarják” (58 és 158).⁶ Erről *A tőkés*ben ez szerepel: „Ami a gyarmatokon stb. befektetett tőkét illeti, ezek magasabb profitrátát hozhatnak, mert ott egyáltalán az alacsony fejlettség miatt magasabb a profitráta [...], magasabb a munka kizsákmányolása” (Marx 1978, III:226). Nagy kár, hogy Marx már nem tudta megírni *A tőke* IV. és V. kötetét, ezekben a „világgazdaság”, azaz a világgazdaság viszonyait részletesen is ki akarta fejteni.

Központi fontosságú minden Második Világháború utáni dependencia- és világgazdaság-elméletű elemzésben az *egyenlőtlen fejlődés kérdése*. E tekintetben Leninnek az imperializmusról írt művét idézem. Kautsky ultraimperializmus nézeteit bírálva írja, hogy az „tápot ad annak a gyökerében hibás és az imperializmus apologétáinak kezére játszó gondolatnak, hogy a pénztőke uralma *enyhíti* a világgazdaságon belül fennálló egyenlőtlenégeket és ellentmondásokat, holott a valóságban *fokozza* azokat”. Másutt megerősíti: „A pénztőke és a trösztök nem enyhítik, hanem fokozzák a világ különböző részeinek fejlődési útjében közöti különbséget” (Lenin 1972, 129 és 132). Mára világos, hogy a neoliberaiszt fináncztőkés korszak mind az országokon belül, mind világméretben gyorsan tovább növelte a már korábban kialakult jövedelmi különbségeket. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy Lenin a legfejlettebb országok közötti tőkeáramlás nivelláló erejét is felmutatta (Lenin 1972, 132).

Az eddigiekkel azt akartam szemléltetni, hogy a szellemi folyamatosság a marxizmus és a világrendszer-elmélet között erős. Azt sugallom, hogy a világrendszer-elméletet megtestesítő irodalmat elsajátítva érdemes visszaolvasni, visszaásni az évszázaddal korábban született elméleti megalapozáshoz.

Maga Immanuel Wallerstein „Marx és az alulfejlettség” című írásában vázolta talán legmélyebben a viszonyát a marxi koncepcióhoz (lásd az *Eszmélet* 35. számát). Nem könnyű e hozzáállás értelmezése, mert magának Wallersteinnek a Marx-percepciója is bonyolult. Tulajdonképpen azt állítja, hogy a marxi mű nem egyértelmű. Ezt írja: „Mindaddig, amíg Marx elméletét olyan folyamatokra értjük, amelyek főként országhatárokon belül játszódnak le, és főként városi ipari bérmunkásokra vonatkoznak, akik ipari magántőkéseknek dolgoznak, nos mindaddig ez az elmélet könnyen bizonyulhat hamisnak, félrevezetőnek és érdektelennek, továbbá a politikai cselekvés számára használhatatlannak. Ha viszont ezt az elméletet egy történelmi világrendszerre vonatkoztatjuk, amelynek fejlődése az »alulfejlettség« jelenségét is tartalmazza, sőt ezen alapszik, akkor a fenti tézisek nemcsak érvényesnek, de forradalminak fognak mutatkozni” (Wallerstein 1997, 160).

Wallerstein Marxszal kapcsolatos fenntartásai vagy bizonytalanságai a citátum és az egész tanulmánya alapján kétirányúak. Egyrészt az idézet mondat első felében szereplő értelmezés felé hajlik, miszerint Marx inkább és alapjában véve nemzeti keretekben gondolkodott. A másik fenntartása az, hogy Marx túlságosan az ipari munkásságra, és a burzsoá–proletár ellentétre élezi ki vizsgálatát, a világrendszeren belüli alulfejlettség szerves jelenlétét nem integrálta gondolati rendszerébe. Szerinte csak ez utóbbival együtt válik/válna jelentőssé a marxi elmélet.

Ami az első dilemmát illeti, arra vonatkozóan fentebb már bőven hoztam érveket és idézeteket, melyek szerintem egyértelműen azt bizonyítják, hogy a marxi kapitalizmuselmélet a mai értelemben véve eleve világrendszer-elmélet. Szerintem a marxi „világpiac” lényegileg a mai világrendszer-elméletben értelmezett világgazdaság, a későbbi imperializmuselmélet pedig a világbirodalom fogalom szellemi előzménye.

Még ide, az első wallersteini fenntartáshoz vagy óvatossághoz kapcsolódik, hogy ebben a „Marx és az alulfejlettség” című írásában a marxi életmű fő tartalmát hat, illetve hét pontban foglalja össze. A következőket említi: a dialektikus ellentétek fontosságát; a tőkefelhalmozást; az érték-többlet elsajátítását és burzsoá felhalmozását; a polgárság és proletariátus osztályát és utóbbi nyomorát; a tőkés állam elnyomó jellegét; a szocialista átmenet forradalmiságát. Később a szövegben elővezet egy szerintem egyértelműen helytelen 7. tézist, nevezetesen, hogy Marx szerint „a kapitalizmus haladást jelent valamennyi megelőző formációhoz képest, és egykoron törvényszerűen az osztályok nélküli társadalom rózsaszín hajnalába fog torkolni”. Ebben az összefoglalásban az a legfurcsább

számomra, hogy semmi sem utal a marxi kapitalizmus-fogalom „világrendszer”, azaz nemzetközi jellegére (továbbá itt lényegében utópiának tartja az osztály nélküli perspektívát). (Lásd Wallerstein 1997, 165)

Wallerstein a marxi nézetekkel kapcsolatos második fenntartásának alátámasztására, szociológusként – mind a folyóiratcikkekben, mind pedig új kiadású könyvében – hosszan ecseteli, hogy a kapitalizmus és főleg az alulfejlettség viszonyai között milyen jelentős szerepe van az egyéb, nem-bérjellegű munkaformáknak a piacra termelésben, például a paraszti munkának. Nagy fontosságot ad a háztartási tevékenységeknek, a családi munkamegosztásnak és jövedelemtranszfereknek stb. Ezek is befolyásolják ugyanis a munkások és a vállalkozók béralkuját, jövedelemmegoszlását. Továbbá, közvetve hiányolja a nők és a kisebbségek helyzetének elemzését, a kliensrendszert, az illegális letelepedést, az etnikai konfliktusokat, a felfúvódott szolgáltató szektort, a korrupciót és az elnyomó államapparátusokat stb.

„Mi köze van mindennek az alulfejlettséghez?” – tesz fel a kérdést. „A válasz igen egyszerű [...] Csak ha (mindezen említettek – F. P.) nem rendellenességek és nem maradványok, hanem a tökéletes termelési mód következményei, amelyek szerves részét képezik a termelési mód működésének; csak ha ezt tudatosítjuk tehát, akkor leszünk képesek a kapitalizmus történelmi rendszeréről olyan találó leírásokat adni, ahol a fenti hat marxi tézis ma is érvényesnek bizonyul” (Wallerstein 1997, 159–160). Tehát Wallerstein a fejlettségen belüli alulfejlettség szerves viszonyaival, azok elemzésével tartja szükségesnek kiegészíteni Marx tanait.

Úgy gondolom, hogy teljesen megalapozott és fontos Immanuel Wallerstein részéről a kapitalizmuson belüli prekapitalista és torzított társadalmi viszonyok meglétének hangsúlyozása. Teljesen világos, hogy ezek kihasználása a vállalkozók létérdeke, mert általuk tudják leszorítani a béreket, mert így tudják egymás ellen kijátszani a társadalmi rétegeket, mert a munkabérek leszorítása és pl. a terciér (szolgáltató) szektor menekülési irány a profitráta csökkenő tendenciája ellenében. Különösen fontosak az alulfejlettség különböző jegyei korunkban a globális térben. A transznacionális kapitalizmus korszakában pl. a termelés félperifériás országokba telepítésének lehetőségét elsősorban éppen ez, az olcsó munkaerő teremtette meg. A világrendszer-szemléletű közgazdászok az elmúlt időkben erősen hangsúlyozták, hogy a kapitalista centrumok nagyon is érdekelték a jelentős munkaerő-utánpótlással rendelkező paraszti vagy félparaszti országok/területek bevonásában, a fejlettségi különbségek kihasználásában, a kapitalizmushoz képest archaikus viszonyok fenntartásában.

Ugyanakkor azonban számomra teljesen világos, hogy Marx is számot vetett a kapitalizmuson belüli nemkapitalista viszonyokkal, alulfejlettséggel. Számára az alulfejlettség a modellalkotás szempontjából van előtérben: elsősorban mint a kapitalista és prekapitalista termelési módok harca és együttélése (egysége) merül fel.

Többek között azt elemezte, hogy a régi viszonyok a relatív túlnépesedés formájában, a bérek leszorítása révén növelik a profitot, fékezik a profitráta süllyedő tendenciáját. Szó szerint ezt írta: „E túlnépesedés viszont oka annak [...], hogy sok termelési ágban tovább tart a munka többé-kevésbé nem teljes alávetése a tőkének [...] Ez a rendelkezésre álló vagy szabaddá tett bémunkások olcsóságának és tömegének, valamint annak a nagyobb ellenállásnak a következménye, amit némely termelési ág természeténél fogva kifejti a kézi munkának gépi munkával való átváltoztatásával szemben.” Ráadásul itt nem is a gyengébben fejlett országokról ír, sőt, dialektikusan azt állítja, hogy „a viszonylagos túlnépesedés annál feltűnőbbben mutatkozik meg valamely országban, minél fejlettebb ott a tőkés termelési mód” (Marx 1978, III:225). Közvetlenül ezután tér ki a külkereskedelemre, azon belül a fejletlen országokra, ahol „az alacsonyabb fejlettség miatt magasabb a profitráta és rabszolgák, kulik stb. alkalmazása mellett ugyancsak magasabb a kizsákmányolási ráta” (Marx 1978, III:226).

E működési módok a marxi modell szerves részét képezik. Az áruk értéke kapcsán például azt írja, hogy annak kialakulásában a kapitalizmusban is van szerepe nemkapitalista viszonyoknak: „Ez érvényes olyan állapotokra, amikor a termelési eszközök a munkáséi, és ez az állapot található, mind az ókorban, *mind a modern világban, a földdel bíró, maga dolgozó parasztnál és a kézművesnél.* Ez megegyezik korábban kifejezésre juttatott nézetünkkel is, mely szerint *a termékek árukká fejlődése a különböző közösségek közötti cseréből ered, nem egyazon közösség tagjai közötti cseréből*” (Marx 1978, III:171, kiemelés tőlem – F. P.).

Marx tehát saját korának legfontosabb vonatkozásaiban nagyon is tisztában volt azzal a szereppel, amit a prekapitalista maradványok az uralkodó kapitalista termelési módban betöltenek.

Ráadásul – akárcsak Immanuel Wallerstein –, arra is kitér, hogy a kapitalizmus előtti maradványok megléte „a történelmi fejlettségi foktól és az ezzel adott körülményektől függ”, s a vele kapcsolatba lépő tőkésnek (itt uzsorásnak) érdeke is e helyzet fenntartása. „Valóban a közvetlen termelők (termelési eszközökkel rendelkező önálló kistermelők F. P.) egész többletmunkáját elsajátítja, anélkül, hogy a termelési módot megváltoztatná [...], megőrökíti ezeket a siralmas állapotokat, amelyek között a munka társadalmi termelékenységé nem fejlődik, mint a tőkés termelésben, magának a munkának a rovására [...] *A termelési módot nem változtatja meg, hanem mint élősdit rátapad és nyomorúságossá teszi*” (Marx 1978, III:566–568, kiemelés tőlem – F. P.). Másutt az írja, hogy a kapitalista viszonyok alakulása „nagyobb akadályokba ütközik, ha a kapitalista üzemek közé nagyszámú és tömeges, nem kapitalista módon üzött termelési szféra (például kisparaszti földművelés) ékelődik be és fonódik össze a tőkés üzemekkel” (Marx 1978, III:188).

Az érem (a dialektikus kapcsolat) másik oldala volt Marxnál, hogy a nemkapitalista maradványok problematikája, *mint a különböző*

termelési módok harca volt előtérben – hiszen az akkori helyzetnek megfelelően pl. Németországban, Oroszországban, Írországban még a feudális, sőt utóbbiaknál még sok tekintetben a prefeudális viszonyokkal való küzdelem volt napirenden. Ezért több helyen azt is hangsúlyozza, hogy a kapitalista módon felhalmozó ipari integrátor, közvetítő, kereskedő vagy pénztőkés pl. az uzsora révén hogyan fojtja meg a kisparasztot, a családi gazdaságot, a kisárutermelőt, a termelőeszközökkel még rendelkező, de alapanyagot vásárolni nem tudó takácsot, tímárt, bútorasztalost.

Egyébként *A tőke* különböző oldalain az „*alulfejlettség*” különböző problémái merülnek fel: az uzsorásnak önkéntes ingyenmunkát végző kisparasztról, akivel munkabért spórol és ugyanakkor „egyre jobban befonja az uzsora pókhálójával”; a nők végtelen kizsákmányolásáról és a varrónők otthon végzett bedolgozói munkája során az önkizsákmányolásról; a női és gyermekmunkáról; a földjáradék természetes formájáról, mely „az egyesült mezőgazdasági-ipari családi munkának a terméke”, s ugyancsak konzerválja a prekapitalista termelési formát; az angliai és franciaországi textilipari, takács és bútórészárutermelő bedolgozókról (kistermelőkről), akik „rosszabb körülmények között dolgoznak, mint a közvetlenül a tőke alá soroltak, többletmunkájukat a régi termelési mód bázisán sajátítják el”; arról, hogy Kínában és Indiában a földközösségi formák, a kisüzemű földművelés és a háziipar ellenáll a nagyipari termékeknek, csak lassan bomlanak és lassan adnak teret a kapitalista termelési módnak, stb. (Marx 1978, III: 41, 94, 222, 315–316, 749).

Valóban sok olyan vonatkozása van az elmaradottságnak, amely Marx idején még nem, vagy csak nagyon általánosan volt tárgyalható, s csak a nemzetközi munkamegosztás kiteljesedése, a neoliberais világrend kialakulása, a termelési viszonyok nemzetköziesedése után vált kontúrossá. Marx sokat foglalkozott a nem bérjellegű munkaformákkal, a paraszti munkával, de nem láthatta a családi jövedelemtranszferek mai jelentőségét, a legális és illegális migrációt, a kisebbségi problémák és konfliktusok mai kiterjedtségét, a terciér szektor megnövekedett szerepét a profitráta süllyedése elleni harcban, az állam megváltozott elnyomó szerepét – hogy néhányat említsek a Wallerstein által említettek közül. Ezek egy része a marxi újratermelési modell szempontjából csak közvetett hatású, de mindegyik olyan fontos vonatkozás, melyekkel napjainkban valóban mélyrehatóan kell foglalkozni.

Végül egy olyan idézet Wallersteintől, amely a Marxhoz való ambivalens viszonyát oldhatja. Megítélésem szerint ellentmondva a fentebb idézett fenntartásának „az osztályok nélküli társadalom rózsaszín hajnalával” kapcsolatban, egy olyan kívánatos jövőképet vázol fel, amely egybehajlik Marx víziójával: „Az alternatíva egy szocialista világrendszer létrehozása lehet a következő évszázadban; egy olyan világrendszeré, ahol a termelés a szükségletek alapján folyik, ahol elhalnak az államok és az államrendszerek, amely biztosítja az erőforrások, az idő, a tér és

a társadalmi szerepek józan, egalitárius elosztását. Egy ilyen rendszer nem utópia, és nem is valami történelmen túli dolog, viszont konkrét intézményi formáit ma még nem lehet megjósolni. Ez az alternatíva viszont valódi haladást jelentene” (Wallerstein 1997, 166).

Jegyzetek

- ¹ E tanok szerint minden ország ugyanabban az irányban fejlődik, csak időben vannak egymáshoz képest a fejlettség magasabb vagy alacsonyabb stádiumában. Ezen irányzat leghíresebb képviselője W. W. Rostow volt, aki főművének *A gazdasági növekedés stádiumai* címet adta. S hogy ne legyen kétség aziránt, hogy milyen elmélettel szemben hadakozik, művének alcíme: *Egy nem-kommunista manifesztum*. E mű lényegi üzenete az, hogy csak kezdeti lökés kell a szegény országoknak („hagyományos társadalmaknak”) ahhoz, hogy elinduljanak a modernizáció útján a magasán fejlettség („érettség”) felé vezető három közbülső stádiumon keresztül. Tehát a fejlettség és alulfejlettség között nincs oksági-történeti kapcsolat, nincs kizsákmányolás, nincs nemzetközi jövedelemlecsapolás, tehát nincs miért küzdeni...
- ² Wallerstein szűkebben értelmezi a tudományok helyzetét e korszakban megváltoztató „kihívásokat”. Szerinte ezek: 1. az Egyesült Államok a világrendszer hegemon szereplője lett; 2. a „harmadik világ” önálló geopolitikai tényezővé vált; 3. az erőteljes gazdasági növekedés és a demokratizálódás folytán az egyetemi oktatás példátlanul kibővült (Wallerstein 2010, 31).
- ³ Az más kérdés, hogy Braudel értelmezésében csak a monopólium kapitalista. Ez vitatható, de ma nem kardinális szempont, mert valóban a monopolizáltság a jellemző és uralkodó (de azért ma sem kizárólagos).
- ⁴ A világrendszer-elmélet szerint a világrendszerek típusai a világ gazdaságok és a világbirodalmak.
- ⁵ Leegyszerűsítve: Marx ma főleg Sweezynek adna inkább igazat, a fejlődés külső tényezőinek dominanciáját hangsúlyozva, de Dobb gondolatait sem vetné el a fejlődés belső tényezőiről (lásd feljebb). És tudná, hogy a világ gazdasági hierarchiában elfoglalt hely is meghatározza a külső és nemzetközi tényezők hatásának arányát.
- ⁶ Samir Amin és André Gunder Frank külön dolgozatokat szenteltek a világméretű tőkeakkumulációnak.

Hivatkozások

- Lenin, Vlagyimir Iljics 1972: *Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka*. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Marx, Karl 1848: *A Kommunista Párt kiáltványa*. I. fejezet: Burzsoák és proletárok. Lásd: <http://www.marxists.org/magyar/archive/marx/1848/communist-manifesto/ch01.htm#s1>
- Marx, Karl 1952: *A filozófia nyomora*. Budapest, Szikra
- Marx, Karl 1964: Az indiai brit uralom... *MEM*, 9. k. Budapest, Kossuth Könyvkiadó

- Marx, Karl 1972a: Levél Engelsnek, 1858. okt. *MEM*, 29. k. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Marx, Karl 1972b: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*. II. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Marx, Karl 1978: *A tőke* III. Budapest, Kossuth Könyvkiadó
- Wallerstein, Immanuel 1997: Marx és az alulfejlettség. *Eszmélet* 35 (1997. ősz) 149–168.
- Wallerstein, Immanuel 2010: *Bevezetés a vilárendszer-elméletbe*. Eszmélet kiskönyvtár. Budapest, L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány

Rozsos István színész az otthonában, 1958